

The Role of Imam Reza (A.S.) Jurisprudence in Religious Edification and the Manifestation of Monotheistic Knowledge

Mansoureh Arjomandifard¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Foundations of Islamic Law, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: Arjomandifard@pnu.ac.ir

Article info

Abstract

Article type:

Research Article

Received:

7 May 2025

In Revised form:

3 August 2025

Accepted:

2 September 2025

Published:

28 February 2026

The present study aims to elucidate the role of the teachings of Imam (A.S.) in reinforcing religious education and deepening monotheistic knowledge (ma'rifah al-tawhīdiyyah). The fundamental question concerns the interrelationship between his teachings across the devotional, ethical, social, and cognitive dimensions, and how these dimensions contribute to religious education and the elevation of monotheistic understanding. Adopting a descriptive-analytical approach, this study has collected its data from authoritative sources in ḥadīth, jurisprudence (feqh), exegesis (tafsīr), and ethics, and has examined them through the method of thematic analysis. The findings demonstrate that the teachings of Imam (A.S.) constitute a “dynamic educational system” in which the four dimensions progress through an evolutionary process: devotional discipline engenders ethical sensitivity, ethical sensitivity culminates in social responsibility, and social responsibility provides the groundwork for the flourishing of monotheistic knowledge. In this model, monotheistic knowledge is the ultimate fruit of a disciplined, ethical, and committed life. The novelty of this research lies in uncovering the evolutionary logic governing these dimensions and articulating it in the form of a coherent theoretical model.

Keywords: Jurisprudence of Imam Reza (A.S.), Religious Education, Monotheistic Knowledge, Religious Identity, Social Teachings

Reference: Arjomandifard, Mansoureh. (2026). The Role of Imam Reza (A.S.) Jurisprudence in Religious Education and the Flourishing of Monotheistic Knowledge. *Imam Reza (A.S.) and Contemporary Sciences*, 3(10), 6-34.

Publisher: Imam Reza (A.S.) International University

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.516657.1396>

1. Introduction

Religious edification, as a purposive process for aligning human beliefs, behaviors, and values with divine principles, and monotheistic knowledge, as a profound cognition of God, constitute two fundamental concepts in the Islamic educational system. Despite the unparalleled importance of these two, the core problem lies in the relationship among the various dimensions of religious teachings devotional, ethical, social, and cognitive- and how they can, in a cohesive and synergistic system, lead to the realization of religious edification and the flourishing of monotheistic knowledge. In this context, the teachings of Imam Reza(A.S.), given their comprehensiveness and depth, which are the fruits of his scholarly debates, authentic narrations, and jurisprudential rulings, are regarded as a rich and invaluable source for addressing this fundamental question. The main question of the present research is whether the teachings of Imam Reza(A.S.) in these four dimensions form a set of scattered, disconnected recommendations, or if they constitute a perfectly coherent system with a specific internal mechanism and evolutionary logic. This research is founded on the hypothesis that these dimensions exist in a longitudinal and evolutionary relationship, wherein devotional discipline leads to ethical sensitivity, ethical sensitivity leads to social responsibility, and finally, social responsibility culminates in the flourishing of monotheistic knowledge.

2. Research Objectives

The primary objective of this research is to elucidate the systematic role of Imam Reza (A.S.) teachings in fortifying religious edification and deepening monotheistic knowledge. This overarching goal is pursued through several subordinate objectives: first, to analyze and examine the teachings of the Imām in the four dimensions of devotional, ethical, social, and cognitive matters, and to extract the principal themes of each; second, to discover the relationship and nexus among these dimensions and to explicate the internal logic governing them; and third, to formulate this logic into a coherent theoretical model capable of revealing the synergistic mechanism of this educational system. The research seeks to answer the question of how the teachings of Imam Reza(A.S.) begin with individual devotional discipline and, after traversing the stages of ethical sensitivity and social responsibility, culminate in the flourishing of monotheistic knowledge and intuition as the apex and ultimate fruition.

3. Methodology

This study was conducted using a descriptive-analytical approach, employing thematic analysis as the primary tool for data analysis. The research execution process was designed in several systematic stages: In the first step, research data were gathered from authentic and diverse narrative sources as well as exegetical and ethical sources. In the subsequent stage, narrations attributed to Imam(A.S.) were categorized and coded based on the four axes (devotional, ethical, social, and cognitive). Then, using the thematic analysis method, the key concepts, patterns, and principal categories of each domain were extracted and synthesized. In the final step, to discover the systematic relationship between the dimensions, a cross-sectional analysis of the themes was conducted, and the evolutionary logic governing their interconnection was formulated into a four-stage theoretical model. The research's theoretical framework is predicated on the presupposition that jurisprudence is a cognitive and comprehensive system that organizes different dimensions into a unified whole.

4. Findings

The research findings indicate that the teachings of Imam Reza (A.S.) form a “dynamic educational system,” whose four dimensions operate within an evolutionary and longitudinal process. The departure point of this process is “Devotional Discipline.” Analyses reveal that acts of worship such as canonical prayer (ṣalāh), fasting (ṣawm), supplication (du‘ā’), pilgrimage (ziyāra), alms-tax (zakāh), and the one-fifth levy (khums) serve as mechanisms for creating internal order, curbing impulsive desires, and shaping the existential structure of the human being. For example, the emphasis on performing the prayer at its earliest time establishes a cognitive and practical system for resisting immediate desires, while fasting, with its purpose being the “perception of hunger and thirst,” makes the individual aware of their own existential poverty. This devotional discipline lays the groundwork for the emergence of “Ethical Sensitivity.” This sensitivity manifests in the form of virtues such as honesty, humility, patience, fairness, and love, which the Imām explicates in universal rules like, “Bestow upon people that which you wish to be bestowed upon you.” A disciplined individual adorned with ethical virtues cannot naturally remain indifferent to society, leading to the third stage: “Social Responsibility.” This stage commences from the smallest social unit (the family) and expands to public oversight (enjoining good and forbidding evil), social solidarity (faith-based

brotherhood and legal equality), and the observance of mutual rights. The Imam’s warning that abandoning the enjoining of good is tantamount to the domination of the wicked and the nullification of the prayers of the righteous demonstrates the profound link between the ethical health of a society and social agency. The fourth stage and apex of this process is the “Flourishing of Monotheistic Knowledge.” At this stage, “contemplation regarding God’s decree” is introduced not merely as a mental activity but as a form of worship superior to an abundance of prayer and fasting, and is the final product of a disciplined, ethical, and committed life. The findings demonstrate that devotional discipline produces ethical sensitivity, ethical sensitivity leads to social responsibility, and social responsibility furnishes the ground for cognitive intuition.

5. Conclusion and Suggestions

This research concludes that the teachings of Imam Reza (A.S.) are not a scattered collection of recommendations, but rather a “coherent system” with an internal evolutionary logic. This educational system rests on three epistemological foundations (the inseparability of intellect and worship; the human being as an entity possessing existential poverty; and the correspondence of the outer and the inner) and operates with three methodological characteristics (ratiocination, systemization, and gradualism). The central finding is that “Monotheistic Knowledge” in this constellation is not the starting point of religious edification, but its ultimate destination and fruition, attained solely through a life that is thoroughly disciplined, ethical, and committed. The primary innovation of this research lies in transcending one-dimensional perspectives, discovering this evolutionary logic, and formulating it into a tri-layered jurisprudential-cognitive model (foundations, method, and product) and a four-stage theoretical framework (devotional discipline, ethical sensitivity, social responsibility, and cognitive intuition). This model has the capacity to be used as a framework for designing contemporary religious edification programs, particularly in educational and cultural systems, providing a practical path for cultivating a well-balanced religious individual. For future research, a comparative study of this model with other educational systems in the conduct of other Imams (A.S.), along with the design and validation of educational programs based on this paradigm, is recommended.

Keywords: Jurisprudence of Imam Reza (A.S.), Religious Edification, Monotheistic Knowledge Dynamic Educational System, Evolutionary Process, Jurisprudential-Cognitive Model.

نقش فقه امام رضا علیه السلام در تربیت دینی و تجلی معرفت توحیدی

منصوره ارجمندی فرد^۱

۱. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. Email: Arjomandifard@pnu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

پژوهش حاضر با هدف تبیین نقش تعالیم امام رضا علیه السلام در تقویت تربیت دینی و تعمیق معرفت توحیدی به انجام رسیده است. پرسش بنیادین آن است که تعالیم آن حضرت در ابعاد عبادی، اخلاقی، اجتماعی و معرفتی چه نسبتی با یکدیگر دارند و چگونه به تربیت دینی و ارتقای شناخت توحیدی یاری می‌رسانند. مطالعه پیش رو با رویکرد توصیفی-تحلیلی، داده‌های خود را از منابع معتبر روایی، فقهی، تفسیری و اخلاقی گردآوری نموده و با روش تحلیل مضمون به بررسی آنها پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که تعالیم امام رضا علیه السلام یک «نظام تربیتی پویا» را شکل می‌دهد که در آن ابعاد چهارگانه در یک فرایند تکاملی به سر می‌برند: انضباط عبادی، حساسیت اخلاقی را تولید می‌کند، حساسیت اخلاقی به مسئولیت اجتماعی می‌انجامد و مسئولیت اجتماعی، زمینه شکوفایی معرفت توحیدی را فراهم می‌آورد. در این مدل، معرفت توحیدی ثمره نهایی یک زندگی منضبط، اخلاقی و متعهدانه است. نوآوری این پژوهش در کشف منطق تکاملی حاکم بر این ابعاد و صورت‌بندی آن در قالب یک مدل نظری منسجم نهفته است.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۴/۰۲/۱۷

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۴/۰۵/۱۲

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۴/۰۶/۱۱

تاریخ انتشار:
۱۴۰۴/۱۲/۰۹

کلیدواژه‌ها: فقه امام رضا علیه السلام، تربیت دینی، معرفت توحیدی، هویت دینی، تعالیم اجتماعی.

استناد: ارجمندی فرد، منصوره. (۱۴۰۴). نقش فقه امام رضا علیه السلام در تربیت دینی و تجلی معرفت توحیدی. امام رضا علیه السلام و علوم روز. ۳(۱۰): ۳۴-۶.

ناشر: دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijss.2025.516657.1396>

۱. بیان مسئله

تربیت دینی فرایندی هدفمند برای همسوسازی باورها، رفتارها و ارزش‌های انسانی با اصول الهی است (مطهری، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۴۵؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۸) و معرفت توحیدی، به مثابه شناختی عمیق از خداوند، غایت این فرایند محسوب می‌شود (سبحانی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۰۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۷۰). با وجود اهمیت این دو مفهوم، پرسش اساسی آن است که ابعاد مختلف تعالیم دینی-عبادی، اخلاقی، اجتماعی و معرفتی - چه نسبتی با یکدیگر دارند و چگونه در یک نظام منسجم به تحقق تربیت دینی و شکوفایی معرفت توحیدی یاری می‌رسانند.

تعالیم امام رضا علیه‌السلام با برخورداری از جامعیت، منبعی غنی برای پاسخ به این پرسش است. آن حضرت علیه‌السلام از رهگذر مناظرات علمی، روایات معتبر و احکام فقهی، منظومه‌ای از تعالیم را در ابعاد عبادی (نماز، دعا، روزه، زیارت)، اخلاقی (صداقت، تواضع، صبر، انصاف)، اجتماعی (عدالت، امر به معروف، انسجام خانوادگی) و معرفتی (تفکر، علم‌آموزی، عقل‌گرایی) عرضه کرده‌اند (ابن بابویه، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۳۵؛ ج ۲، ص ۴۵). مسئله این پژوهش به این صورت مطرح می‌شود که: آیا تعالیم امام رضا علیه‌السلام در این چهار حوزه، مجموعه‌ای پراکنده از توصیه‌هاست، یا یک نظام منسجم با سازوکار درونی مشخص را تشکیل می‌دهد؟ و اگر نظام‌مند است، منطق حاکم بر آن چیست؟ پژوهش حاضر با این فرضیه که ابعاد چهارگانه در یک رابطه طولی و تکاملی قرار دارند، به تحلیل روایات می‌پردازد؛ فرضیه‌ای که بر اساس آن، نظم عبادی به حساسیت اخلاقی، حساسیت اخلاقی به مسئولیت اجتماعی و مسئولیت اجتماعی به شکوفایی معرفت توحیدی می‌انجامد.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مرتبط با تعالیم امام رضا علیه‌السلام را می‌توان در سه حوزه دسته‌بندی کرد. حوزه نخست به مناظرات کلامی اختصاص دارد. رجبی (۱۳۹۴) با تحلیل مناظرات امام علیه‌السلام با سران ادیان و مذاهب مختلف نشان داده است که استدلال‌های قرآنی و عقلی ایشان نقشی مؤثر در پاسخ به شبهات اعتقادی و تقویت معرفت دینی ایفا کرده است. یوسفی (۱۳۹۰) نیز در پژوهشی هم‌سو، مناظرات امام علیه‌السلام را ابزاری برای گسترش معرفت دینی و مقابله با شبهات کلامی دانسته است. وجه مشترک این دو مطالعه، تأکید بر بُعد کلامی و دفاعی مناظرات است، اما هر دو از تحلیل ابعاد تربیتی و معرفتی این مناظرات در چارچوب یک نظام تربیت توحیدی بازمانده‌اند.

حوزه دوم به سیره عملی و تربیتی معطوف است. قهرمان (۱۴۰۲) سیره امام رضا علیه السلام را الگویی عملی برای پرورش نسل‌ها معرفی کرده و بر مؤلفه‌هایی چون مراقبت مستمر بر اعمال، اصلاح نواقص اخلاقی و التزام به سلوک عبادی تأکید ورزیده است. نقی پورفر (۱۳۹۸) نیز در مطالعه‌ای موسع‌تر درباره سیره عملی اهل بیت علیهم السلام، سیره امام رضا علیه السلام را الگویی کارآمد برای تربیت دینی برشمرده است. این دو پژوهش، اگرچه به بُعد عملی و تربیتی پرداخته‌اند، اما نسبت این بُعد با ابعاد معرفتی و اجتماعی را تبیین نکرده‌اند. حوزه سوم شامل مطالعاتی است که به ابعاد خاصی از فقه امام رضا علیه السلام پرداخته‌اند. پاکتچی (۱۳۹۲) در پژوهش خود درباره فقه اجتماعی امام علیه السلام، نشان داده که احکام اجتماعی ایشان به انسجام و عدالت در جامعه اسلامی کمک کرده است. اندیشه (۱۳۹۴) با بررسی روایات عبادی، بر نقش محوری عبادات در تربیت معنوی تأکید کرده و قاسمی (۱۴۰۱) در تحلیلی از روایات اخلاقی، تأثیر آنها را در پرورش فضائل انسانی و اکاوی کرده است. با وجود ارزش این پژوهش‌ها، هر یک به بُعدی خاص پرداخته و از تحلیل پیوند نظام‌مند میان ابعاد عبادی، اخلاقی، اجتماعی و معرفتی غفلت ورزیده‌اند. همچنین رویکرد غالب در این مطالعات، توصیفی است و کمتر به صورت‌بندی سازوکار درونی حاکم بر این ابعاد و استخراج مدلی نظری برای کاربردی در برنامه‌های تربیتی معاصر توجه شده است. پژوهش حاضر درصدد است با عبور از این رویکردهای تک‌بعدی، نسبت و سازوکار پیوند این ابعاد را در قالب یک مدل منسجم تحلیل و صورت‌بندی کند.

۳. چارچوب نظری و روش پژوهش

این پژوهش بر این پیش‌فرض نظری استوار است که فقه ابعاد عبادی، اخلاقی، اجتماعی و معرفتی را در یک کل منسجم سازمان می‌دهد. بر این اساس تحلیل تعالیم امام رضا علیه السلام با هدف کشف منطق درونی و نسبت نظام‌مند میان آنها انجام شده است. مطالعه حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر روش تحلیل مضمون اجرا شده است. منابع پژوهش شامل منابع روایی (همچون کافی، من لایحضره الفقیه، عیون اخبار الرضا علیه السلام، وسائل الشیعه و بحار الانوار)، منابع تفسیری و منابع اخلاقی است.

فرایند اجرای پژوهش در چند مرحله طراحی شده است: نخست، روایات منتسب به امام رضا علیه السلام از منابع روایی معتبر استخراج و گردآوری شدند. سپس داده‌ها بر اساس محورهای عبادی، اخلاقی، اجتماعی و معرفتی دسته‌بندی گردید و با استفاده از روش تحلیل مضمون، مفاهیم و الگوهای کلیدی هر حوزه استخراج شدند. در مرحله بعد، نسبت

میان این مضامین در چهار حوزه بررسی شد تا منطق حاکم بر پیوند آنها کشف گردد. مدل نظری حاصل از این تحلیل، در قالب یک فرایند تکاملی چهار مرحله‌ای تنظیم شده است.

۴. مفهوم‌شناسی

پیش از ورود به تحلیل تعالیم امام رضا علیه‌السلام تبیین دو مفهوم بنیادین «فقه» و «تربیت» و تحدید معنای آنها در چارچوب این پژوهش ضروری است.

۴-۱. فقه

واژه «فقه» در منابع لغوی معتبر بر مفاهیمی چون علم، فهم، ادراک دقیق دلالت دارد. راغب اصفهانی آن را «علم به احکام شریعت» دانسته (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۸۳) و صاحب قاموس قرآن آن را به معنای «فهمیدن» معرفی کرده است (قرشی، ۱۴۱۲، ج ۵، ص ۱۹۷). این واژه ۲۰ مرتبه در قرآن کریم به کار رفته و کاربرد آن ناظر به فهم عمیق نسبت به همه معارف دینی - اعم از اعتقادات، اخلاق و احکام - است (توبه/۱۲۲)؛ قرآن کریم فقه را به حوزه خاصی محدود نکرده و آن را فهمی عمیق معرفی می‌کند. همین معنای گسترده در کلام معصومان علیهم‌السلام نیز بازتاب یافته است؛ چنان که در روایات، فقیه هرگز معادل عالم به احکام شرعی به معنای محدود آن نیست و مفهومی بسیار فراخ‌تر دارد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۱۳). در سیره متقدم اسلامی نیز فقیه به کسی اطلاق می‌شد که در تمام معارف دینی دارای بصیرت باشد و به تأیید ابن خلدون، اهل نظر در میان اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بر ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه و مکی و مدنی قرآن آگاهی داشتند (سبحانی، ۱۴۱۷، ص ۲۴). فقه در چارچوب این پژوهش نظامی معرفتی و جامع در نظر گرفته می‌شود که ابعاد عبادی، اخلاقی، اجتماعی و معرفتی را پوشش می‌دهد.

۴-۲. تربیت

بررسی ریشه‌شناختی واژه «تربیت» حاکی از آن است که این مفهوم از دو ریشه «رَبَّ» و «رَبَّو» گرفته شده و در قالب باب تفعیل، بر فرایندی تدریجی، پیوسته و هدف‌دار دلالت دارد. ابن منظور کاربرد «رَبَّ» را در معانی مالکیت، آقایی، سامان‌دهی و پرورش به کار گرفته و در عبارت «رَبَّ وَالْأُمَّه» بر عهده‌داری همه‌جانبه پرورشی تأکید کرده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۳۹۹). راغب اصفهانی نیز «رَبَّ» را در چارچوب مفهوم تربیت، به معنای فراهم‌آوردن تدریجی وضعیتی پس از وضعیت دیگر تا رسیدن به کمال مطلوب تعریف می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۳۶۶). این برداشت، جهت‌مندی و سیر تکامل‌گرای تربیت را برجسته می‌سازد. در تحلیلی دقیق‌تر، با اشاره به معنای نخستین «رَبَّو» یعنی «افزایش همراه با رشد»، بر شکوفایی درونی و ذاتی و سپس دستیابی به فضیلت بیرونی

تأکید شده است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۳۵)؛ این دیدگاه بر پویایی درونی و استعداد فطری برای تعالی در فرایند تربیت صحنه می‌گذارد. تربیت فرایندی پویاست که در خلال آن، پرورش، رشد و به فعلیت رساندن استعدادهاى نهفته تحقق می‌یابد (اسماعیلی یزدی، ۱۳۸۵، ص ۳۹). این تعریف، تربیت را جریانی مستمر، فعال و همه‌جانبه معرفی می‌کند.

۵. ابعاد تربیتی و معرفتی فقه امام رضا علیه السلام

تحلیل روایات نشان می‌دهد که ابعاد چهارگانه در یک رابطه طولی و تکاملی قرار دارند: «طاعت عبادی» نقطه آغازین فرایند تربیت است که به تدریج «حساسیت اخلاقی» را شکل می‌دهد، این حساسیت به «مسئولیت اجتماعی» می‌انجامد و نهایتاً زمینه را برای «شهود معرفتی» فراهم می‌کند. تحلیل پیش رو چگونگی گذار از هر مرحله به مرحله بعد را تبیین می‌کند.

۵-۱- تربیت عبادی: بنیان انضباط و جودی

در منظومه تعالیم امام رضا علیه السلام، عبادات سازوکاری برای شکل‌دهی به ساختار وجودی انسان و ایجاد نظم درونی‌اند که مقدمه تربیت اخلاقی و معرفتی محسوب می‌شوند. کاوش در احکام نماز، دعا، روزه، زیارت، زکات و خمس نشان می‌دهد که هر یک از این عبادات، از مجرای متفاوت، انسان را به سمت مهار امیال آنی، تقویت اراده و ایجاد آمادگی برای پذیرش فضائل اخلاقی هدایت می‌کنند.

۵-۱-۱- نماز: انضباط درونی و بازنمایی هویت توحیدی

امام رضا علیه السلام در تبیین جایگاه نماز می‌فرماید: «الصَّلَاةُ قُرْبَانُ كُلِّ تَقِيٍّ؛ نماز هر انسان پارسایی را به خداوند نزدیک می‌کند» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۱۰). این جایگاه در سیره عملی ایشان نیز متبلور است؛ آن‌گاه که به ابراهیم بن موسی تأکید می‌کنند: «لَا تُؤَخِّرَنَّ صَلَاةَ عَنْ أَوَّلِ وَقْتِهَا إِلَى آخِرِ وَقْتِهَا مِنْ غَيْرِ عِلَّةٍ عَلَيْكَ ابْدَأْ بِأَوَّلِ الْوَقْتِ؛ انجام نماز را بدون علت از اول وقت آن تأخیر نینداز، همیشه در اول وقت آن شروع کن» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹، ص ۴۹). این تأکید، پایه‌گذاری یک نظام در زندگی فردی است که اراده را در برابر خواسته‌های آنی مقاوم می‌سازد.

در لایه دوم، امام رضا علیه السلام بر کیفیت درونی نماز تأکید دارند: «إِذَا صَلَّيْتَ فَصَلِّ صَلَاةَ مُوَدَّعٍ؛ چنان نماز بگزار که گویی آخرین نماز توست» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۰۰). این فرمان نمازگزار را به تمرکز کامل و رهایی از تشتت ذهنی فرامی‌خواند؛ کیفیتی که ظرفیت خودآگاهی فرد را در سایر ساحت‌های زندگی افزایش می‌دهد.

در لایه سوم، تحلیل امام رضا علیه السلام از فلسفه تشریح نماز جماعت، بعد اجتماعی این عبادت

را آشکار می‌کند: «عَلَّةُ الصَّلَاةِ جَمَاعَةٌ إِظْهَارُ الْإِسْلَامِ وَالتَّوْحِيدِ وَالْعُبُودِيَّةِ وَالْإِخْلَاصِ لِلَّهِ عَزَّوَجَلَّ عَلَانِيَةً وَظَاهِرًا مَشْهُورًا بَيْنَ النَّاسِ؛ علت نماز جماعت آن است که اسلام و توحید و بندگی و اخلاص به خداوند متعال در معرض دید عموم، آشکار و مشهور در میان مردم باشد» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۸، ص ۲۸۷). امام علیه السلام با تأکید بر آداب ظاهری و باطنی، نماز را به بستری برای شناخت توحیدی تبدیل می‌کنند:

«إِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَقُومَ إِلَى الصَّلَاةِ فَلَا تَقُومُ إِلَيْهَا مُتَكَاسِلًا وَلَا مُتَنَاعِسًا وَلَا مُسْتَعْجَلًا وَلَا مِثْلَاهِيًّا، وَلَكِنْ تَأْتِيهَا عَلَى السُّكُونِ وَالْوَقَارِ وَالتَّوَدَّةِ، وَعَلَيْكَ الْخُشُوعُ وَالْخُضُوعُ مُتَوَاضِعًا لِلَّهِ جَلَّ وَ عَزَّ مُتَخَاشِعًا...؛ اگر برای نماز ایستادی تلاش کن با حالت کسالت و خواب‌آلودگی و سستی و تبلی نباشد. بلکه با آرامش و وقار نماز را بجای آور و بر توباد که در نماز خاشع و خاضع باشی و برای خدا تواضع کنی و خشوع و خوف را بر خود هموار سازی» (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۱۰۱). این اوصاف نماز را از عمل ظاهری به تجربه‌ای وجودی ارتقا می‌دهد که در آن، فرد با تمام هستی خود به اقرار بندگی می‌ایستد.

نماز در این نگاه، عبادتی سه‌لایه است: لایه نخست، مدیریت زمانی و مقاومت در برابر امیال آنی را شکل می‌دهد؛ لایه دوم، تمرکز و خودآگاهی را از طریق التزام به کیفیت درونی پرورش می‌دهد و لایه سوم، هویت توحیدی را در ساحت عمومی بازنمایی و تثبیت می‌کند.

۲-۱-۵. دعا: گفت‌وگوی وجودی و التیام روانی

دعا در فقه امام رضا علیه السلام حلقه واسطی میان نماز و سلوک آزادانه بنده به سوی خداوند است. ایشان دعا را «سلاح الأنبياء» می‌خوانند: «عَلَيْكُمْ بِسِلَاحِ الْأَنْبِيَاءِ قَلِيلٌ وَمَا سِلَاحُ الْأَنْبِيَاءِ قَالَ الدُّعَاءُ؛ سلاح پیامبران را به کار گیرید، پرسیدند: سلاح پیامبران چیست؟ فرمود: دعا» (راوندی، ۱۴۰۷، ص ۱۸). تعبیر «سلاح» نشان می‌دهد که دعا وسیله‌ای برای مقاومت وجودی در برابر دشواری‌ها و هجوم تردیدهاست اما این مقاومت صرفاً روانی نیست بلکه در منطق فقهی امام علیه السلام، دعا یک «عمل» است که مانند نماز، نیازمند شرایط و آداب است.

امام در «فقه الرضا علیه السلام» برای دعا آدابی تعیین می‌کنند که آن را از کنش صرفاً عاطفی به عملی منضبط تبدیل می‌کند: «وَأَقْدَمُ قَبْلَ الدُّعَاءِ لِنَفْسِكَ لِارْبَعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ثُمَّ ادْعُ لِنَفْسِكَ؛ پیش از آنکه برای خود دعا کنی، چهل مؤمن را در دعایت مقدم بدار» (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۱۵۲). این دستور فقهی دعا را از فردگرایی عبادی خارج کرده، آن را به عرصه‌ای برای تمرین مسئولیت اجتماعی تبدیل می‌سازد. همچنین تأکید امام علیه بر دعای دسته‌جمعی و «آمین» گفتن جمع (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۲۵۱) نشان می‌دهد که دعا در فقه ایشان، برخلاف تصور رایج، عبادتی جمعی نیز هست.

در بعد روان شناختی، امام علیه السلام اثر دعا را با ایجاد سرور در دل مؤمنان پیوند می دهند: «لَيْسَ شَيْءٌ مِنَ الْأَعْمَالِ... أَفْضَلَ مِنْ إِدْخَالِ الشُّرُورِ عَلَى الْمُؤْمِنِ؛ پس از واجبات، هیچ کاری نزد خدا برتر از شاد کردن مؤمن نیست» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، ص ۳۴۷). در بعد معرفتی نیز امام علیه السلام شرط اثربخشی دعا را «قلب صادق» می دانند: «مَنْ دَعَا اللَّهَ بِقَلْبٍ صَادِقٍ اسْتَجَابَ اللَّهُ لَهُ؛ هر که خدا را با دلی راستین بخواند، دعایش اجابت می شود» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۸۵). در منطق فقهی امام علیه السلام، شرایط ظاهری دعا (قبله، تقدیم دیگران، دعای جمعی) بستری برای تحقق شرط باطنی (صداقت قلب) است یعنی ظاهر و باطن در اینجا نیز، همچون نماز در تلازم اند. بدین ترتیب، دعا در فقه امام رضا علیه السلام عبادتی سه بعدی است: انضباط عبادی را از نماز به سایر لحظات زندگی گسترش می دهد، با الزام به تقدیم دیگران، حساسیت اخلاقی را در درون عبادت فردی نهادینه می کند و با تأکید بر صداقت قلب، زمینه شناخت توحیدی را فراهم می آورد.

۳-۱-۵. روزه: پرورش اراده و همدلی اجتماعی

روزه در منظومه تعالیم امام رضا علیه السلام، برنامه ای جامع برای خودسازی است. امام علیه السلام هدف تشریح روزه را چنین تبیین می فرماید: «إِنَّمَا أَمْرُوا بِالصَّوْمِ لِكَيْ يَعْرِفُوا أَلَمَ الْجُوعِ وَالْعَطَشِ فَيَسْتَدَلُّوا عَلَى فَقْرِ الْآخِرَةِ؛ مردم به روزه امر شدند تا گرسنگی و تشنگی را دریابند و از این طریق به فقر آخرت پی ببرند» (حرعاملی، ۱۴۱۶، ج ۱۰، ص ۹). همچنین از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم نقل می فرماید: «الصِّيَامُ جُنَّةٌ مِنَ النَّارِ؛ روزه، سپری در برابر آتش دوزخ است» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۶۲). این دو بیان دو کارکرد متفاوت روزه را آشکار می کند: کارکرد نخست، معرفت افزایی و تغییر نگاه انسان به داشته هایش و کارکرد دوم، ایجاد یک دژ محافظ در برابر لغزش های اخلاقی.

در بعد فردی، روزه از طریق اعمال محدودیت های آگاهانه و موقت، اراده انسان را در برابر لذت های آنی مقاوم می سازد. تأکید امام علیه السلام بر استمرار روزه های مستحبی مؤید این رویکرد است: «مَنْ صَامَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ أَجْرَ سَبْعِينَ صِيَامًا؛ هر که سه روز در ماه روزه بدارد، خداوند پاداش هفتاد روز روزه برایش می نویسد» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۵۰). در بعد اجتماعی، هدف تشریح روزه-یعنی «درک گرسنگی و تشنگی» - مستقیماً به بیداری حس همدلی با نیازمندان می انجامد. تجربه عینی محرومیت، انگیزه ای عملی برای انفاق و مشارکت در رفع نیاز دیگران ایجاد می کند. در بعد معرفتی نیز روزه مسیری برای شناخت ارزش نعمت های الهی و تقویت شکرگزاری است.

۴-۱-۵. زیارت: پیوند هویتی و انتقال معارف توحیدی

زیارت در تعالیم امام رضا علیه السلام فراتر از آیینی عبادی مجرای برای پیوند وجودی با اهل بیت علیهم السلام و تجدید عهد با ایمان است. دعبل خزاعی از امام علیه السلام نقل می‌کند: «لَا تَنْقُضِي الْأَيَّامَ وَاللَّيَالِي حَتَّى تَصِيرَ طَوْسٌ مُخْتَلَفٌ شِيعَتِي وَ زُوَارِي أَلَا فَمَنْ زَارَنِي فِي غُرْبَتِي بِطَوْسٍ كَانَ مَعِيَ فِي دَرَجَتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَغْفُورًا لَهُ؛ روزها و شبها نمی‌گذرد تا طوس جایگاه آمد و شد شیعیان و زائرانم شود. آگاه باشید هر که مراد در غربتم زیارت کند، روز قیامت آمرزیده و هم‌درجه من خواهد بود» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۹، ص ۳۹).

در بعد هویتی-عاطفی، زیارت با ایجاد حس تعلق به خاندان وحی، هویت دینی زائر را مستحکم می‌کند. در بعد اجتماعی امام علیه السلام با تعبیر «مُخْتَلَفٌ» (جایگاه آمد و شد)، حرم مطهرشان را کانونی برای حضور مستمر شیعیان ترسیم کرده‌اند که خودبه‌خود بستری برای پیوند میان زائران و تقویت حس وحدت در پیکره جامعه دینی می‌شود. در بعد معرفتی نیز زیارت بستری برای انتقال عمیق‌ترین لایه‌های معارف توحیدی و ولایی است؛ زیارت جامعه کبیره نمونه‌ای برجسته از این کارکرد است (سجادی، ۱۳۸۷، ص ۴۵). زیارت عبادتی چندوجهی است که هم‌زمان هویت دینی را تحکیم، معارف توحیدی را انتقال، انسجام اجتماعی را تقویت و ایمان را از رکود بازمی‌دارد.

۵-۱-۵. زکات و خمس: پالایش فردی و عدالت اجتماعی

زکات و خمس در تعالیم امام رضا علیه السلام دو رکن مکمل در تربیت اقتصادی و معنوی مؤمن به شمار می‌روند. امام علیه السلام زکات را فراتر از پرداخت مالی، وسیله‌ای برای پالایش نفس می‌داند: «الزَّكَاةُ تَزَكِيَةٌ لِلنَّفْسِ؛ زکات، پاکسازی نفس است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۹، ص ۲۲۲). در تبیین فلسفه و جوب زکات نیز می‌فرمایند: «عَلَّةُ الزَّكَاةِ مِنْ أَجْلِ قُوَّةِ الْفُقَرَاءِ وَ تَحْصِينِ أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ...؛ علت زکات دادن قوت فقرا دادن و حفظ کردن مال اغنیا است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶، ص ۹۵). این تحلیل زکات را هم‌زمان در خدمت تطهیر درون، تأمین معیشت مستضعفان و انسجام اجتماعی قرار می‌دهد.

خمس نیز بعد اجتماعی پررنگ‌تری دارد و مجرای برای تحقق عدالت اقتصادی در جامعه اسلامی است. امام علیه السلام می‌فرماید: «ان أَخْرَاجَهُ مِفْتَاحَ رِزْقِكُمْ وَ تَمْحِصُ ذُنُوبَكُمْ وَ مَا تُمَهِّدُونَ لِأَنْفُسِكُمْ لِيَوْمِ فَاقَتِكُمْ؛ پرداخت خمس، کلید روزی شما و مایه زدایش گناهان است و ذخیره‌ای برای روز نیازتان» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۹، ص ۵۳۸). تعبیر «کلید روزی» نشان می‌دهد خمس سازوکاری است که با خروج ثروت از انحصار و توزیع آن میان مستحقان، چرخه معیشت را در کل جامعه به جریان می‌اندازد. زکات و خمس دو بال

مکمل اند: زکات به پالایش فرد از دل‌بستگی‌های مادی می‌انجامد و خمس به پالایش جامعه از شکاف‌های اقتصادی؛ هر دو مسیری مشترک به سوی تقرب الهی می‌گشایند.

۲-۵. تربیت اخلاقی: از انضباط درونی به حساسیت اخلاقی

عبادات در مرحله پیشین با ایجاد تعهد و جود، زمینه پذیرش فضائل را فراهم می‌آورند و انسان منضبط به تدریج نسبت به ارزش‌های اخلاقی «حساس» می‌شود. کاوش در پنج فضیلت محوری - صداقت، تواضع، صبر، انصاف و محبت - نشان می‌دهد که این فضائل اجزای یک نظام به هم پیوسته‌اند.

۱-۲-۵. صداقت و امانت‌داری: بنیان اعتماد اجتماعی

صداقت در تعالیم امام رضا علیہ السلام فضیلتی بنیادین است که سایر فضائل بر آن استوار می‌شوند. اهمیت محوری آن در روایتی آشکار می‌شود که امام علیہ السلام از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم نقل کرده‌اند: «أَنَّ رَجُلًا أَتَى سَيِّدَنَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ عَلَّمَنِي خُلُقًا يَجْمَعُ لِي خَيْرَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ لَا تَكْذِبْ؛ مردی نزد سرور ما رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم آمد و عرض کرد: به من اخلاقی بیاموزید که خیر دنیا و آخرت در آن جمع باشد، حضرت فرمودند: اهل دروغ نباش» (علی بن موسی علیہ السلام، ۱۴۰۶، ص ۳۵۴). این پاسخ صداقت را به عنوان اصلی‌ترین فضیلت اخلاقی معرفی می‌کند زیرا بدون صدق، اعتماد اجتماعی فرو می‌ریزد.

امام علیہ السلام در روایتی دیگر مرز هویت ایمانی را با صدق گره می‌زنند: «مَنْ كَانَ مُسْلِمًا فَلَا يَمْكُرُ وَلَا يَخْدَعُ فَإِنِّي سَمِعْتُ جِبْرِئِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ إِنَّ الْمَكْرَ وَالْخَدِيعَةَ فِي النَّارِ ثُمَّ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَيْسَ مِنَّْا مَنْ غَشَّ مُسْلِمًا وَ لَيْسَ مِنَّْا مَنْ خَانَ مُسْلِمًا؛ هر کس مسلمان است نباید حيله و مکر به کار ببرد زیرا من از جبرائیل شنیدم که می‌گفت مکر و حيله در آتش است سپس آن حضرت فرمودند از ما نیست کسی که به مسلمانی رندی کند و از ما نیست کسی که به مسلمانی خیانت کند» (ابن بابویه، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۵۰). تعبیر «لَيْسَ مِنَّْا» نفی انتساب معنوی به اهل بیت علیهم السلام است و نشان می‌دهد که صداقت، تعیین‌کننده جایگاه اخلاقی و اجتماعی انسان در جامعه ایمانی است. امانت‌داری نیز تجلی عینی صداقت در رفتار اجتماعی است: «لَا تَدَعَنَّ أَمَانَةً فِي عُنُقِكَ إِلَّا أَدَيْتَهَا؛ امانتی بر گردن خود باقی نگذار مگر این که آن را ادا کنی» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۴، ص ۷۳). این فرمان امانت را از محدوده اموال مادی فراتر برده و هر نوع مسئولیت و تعهد اخلاقی را شامل می‌شود.

۲-۲-۵. تواضع: خودشناسی و قاعده اخلاقی

تواضع در تعالیم امام رضا علیه السلام با خودشناسی آغاز می شود و به قاعده ای عام در روابط اجتماعی می انجامد. ایشان درجات تواضع را چنین برمی شمارند: «التَّوَّاضُّعُ دَرَجَاتٌ مِنْهَا أَنْ يَعْرِفَ الْمَرْءُ قَدْرَ نَفْسِهِ فَيُنْزِلَهَا مَنْزِلَتَهَا بِقَلْبٍ سَلِيمٍ لَا يُحِبُّ أَنْ يَأْتِيَ إِلَى أَحَدٍ إِلَّا مِثْلَ مَا يُؤْتَى إِلَيْهِ إِنْ رَأَى سَيِّئَةً دَرَأَهَا بِالْحَسَنَةِ كَاطِمٍ الْغَيْظِ عَافٍ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ؛ تواضع درجاتی دارد از آن جمله این که مرد اندازه خود را بداند و آن را در جای شایسته بدان فرود آورد و دلی سالم داشته باشد و نخواهد به کسی چیزی دهد جز آنچه خواهد به او داده شود، اگر بدی از کسی دید به خوبی آن را جلو گیرد، خشم خود فرو خورد، از مردم گذشت کن باشد و خدا احسان کننده ها را دوست دارد» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۲۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۱۷۶). این روایت تواضع را در یک فرایند سه مرحله ای ترسیم می کند:

«خودشناسی»، «رفتار متقابل» بر اساس قاعده اخلاقی (آنچه برای خود می خواهی برای دیگران بخواه)، و «گذشت از خطای دیگران» که اوج تواضع عملی است. امام علیه السلام در بیانی موجز، همین قاعده را چنین تقریر می کنند: «التَّوَّاضُّعُ أَنْ تُعْطِيَ النَّاسَ مَا تُحِبُّ أَنْ تُعْطَاهُ؛ تواضع آن است که به مردم آن دهی که می خواهی به تو دهند» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۲۴). سیره عملی ایشان - از هم سفره شدن با خدمتکاران تا همنشینی با اقشار فرودست - گواه این مدعاست (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹، ص ۱۶۴ و ۱۶۵).

۳-۲-۵. صبر: مقاومت فعال و شرط کمال ایمان

صبر در تعالیم امام رضا علیه السلام نیرویی فعال برای رشد ایمان و مقاومت در برابر دشواری هاست. ایشان جایگاه صبر را در هندسه ایمان چنین ترسیم فرموده اند: «لَا يَسْتَكْمَلُ عَبْدٌ حَقِيقَةَ الْإِيمَانِ حَتَّى تَكُونَ فِيهِ خِصَالٌ ثَلَاثٌ التَّقَهُ فِي الدِّينِ وَحُسْنُ التَّقْدِيرِ فِي الْمَعِيشَةِ وَالصَّبْرُ عَلَى الرَّزَايَا؛ هیچ بنده ای حقیقت ایمانش را کامل نمی کند مگر این که در او سه خصلت باشد: دین شناسی، تدبیر نیکو در زندگی و شکیبایی در مصیبت ها و بلاها» (حرانی، ۱۳۸۶، ص ۴۴۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۳۳۹). همنشینی صبر با تفقه در دین و تدبیر معیشت نشان می دهد که صبر در منظومه فکری امام علیه السلام، ریشه در بینش و آگاهی دارد و مکمل عقلانیت و تدبیر است. امام علیه السلام همچنین صبر را در سه ساحت طاعت، معصیت و مصیبت باز شناخته اند (همان). این سه گانه، هم زمان ابعاد فردی (تاب آوری در برابر ناملایمات) و اجتماعی (ثبات و آرامش در بحران های جمعی) را پوشش می دهد.

۴-۲-۵. انصاف: فراتر از عدالت صوری

انصاف در تعالیم امام رضا علیه السلام مرتبه ای فراتر از عدالت صوری و قانونی است یعنی

انصاف، عدالت را از مقیاس‌های بیرونی به درون انسان می‌کشاند و فرد را به داور وجدان خویش مبدل می‌سازد. ایشان یکی از ویژگی‌های ائمه علیهم السلام را چنین معرفی می‌کنند: «تَجْرِي أُمُورُ الْخَلْقِ بِإِمَامَتِهِمْ عَلَى الْقَصْدِ وَ الْإِنصَافِ؛ امور مردم به واسطه امامت آنان، بر پایه میانه‌روی و انصاف جریان می‌یابد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۹، ص ۱۸۷). امام علی‌السلام در روایتی که از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نقل کرده‌اند، قاعده انصاف را چنین بیان می‌کنند: «لَا تَغْضَبُ، وَلَا تَسْأَلُ النَّاسَ شَيْئًا، وَ ارْضَ لِلنَّاسِ مَا تَرْضَى لِنَفْسِكَ؛ خشم را رها کن، از مردم چیزی مخواه و هر خیری که برای خود می‌خواهی برای دیگران نیز بخواه» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۵۰۸).

قاعده اخیر، با قاعده اخلاقی که در بحث تواضع ذکر شد، هم‌پوشانی کامل دارد. این هم‌پوشانی نشان می‌دهد که فضائل اخلاقی در تعالیم امام رضا علی‌السلام شبکه‌ای منسجم را تشکیل می‌دهند که در آن هر فضیلت از زاویه‌ای متفاوت، همان حقیقت واحد را بازتاب می‌دهد. امام علی‌السلام در مناظرات خویش نیز ضمن رعایت انصاف، طرف مقابل را به آن فرا می‌خواندند (طبرسی، ۱۳۸۹، ص ۴۵۷).

۳-۵. تربیت اجتماعی: از حساسیت اخلاقی به مسئولیت جمعی

مرحله سوم، گذار از حساسیت اخلاقی فردی به مسئولیت‌پذیری اجتماعی است. انسان برخوردار از انضباط عبادی و آراسته به فضائل اخلاقی نمی‌تواند در خلأ فردی باقی بماند زیرا حساسیت اخلاقی او به‌طور طبیعی به عرصه اجتماع گسترش می‌یابد. تعالیم امام رضا علی‌السلام این گذار را از کوچک‌ترین واحد اجتماعی (خانواده) آغاز می‌کند و به تدریج در دایره‌های وسیع‌تر (معاملات، نظارت همگانی، همبستگی و حقوق متقابل) گسترش می‌دهد.

۱-۳-۵. احکام خانوادگی: نخستین عرصه مسئولیت اجتماعی

خانواده در تعالیم امام رضا علی‌السلام نخستین عرصه‌ای است که مسئولیت اجتماعی در آن تجربه و تمرین می‌شود. امام علی‌السلام در محور نخست، جایگاه والدین را با بیانی قاطع تثبیت کرده‌اند: «بِرِّ الْوَالِدَيْنِ وَاجِبٌ وَإِنْ كَانَا مُشْرِكِينَ وَلَا طَاعَةَ لَهُمَا فِي مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ؛ نیکی به پدر و مادر واجب است، هر چند مشرک باشند اما اطاعت از آنان در معصیت خالق روا نیست» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۱۶، ص ۱۵۵). این بیان مرز دقیق مسئولیت اخلاقی را ترسیم می‌کند. وجوب نیکی به والدین اصلی مطلق است که حتی اختلاف دینی آن را نقض نمی‌کند و حد آن معصیت خالق است. بدین ترتیب خانواده عرصه‌ای برای تمرین «اطاعت مسئولانه» است؛ اطاعتی که کور کورانه نیست و با معیارهای فراتر از رابطه نسبی سنجیده می‌شود.

در محور دوم، امام علیه‌السلام تربیت فرزندان را مسئولیتی خطیر می‌شمردند: «أَكْرَمُوا أَوْلَادَكُمْ وَ أَحْسِنُوا آدَابَهُمْ يُغْفَرُ لَكُمْ؛ به فرزندان خود احترام بگذارید و آن‌ها را خوب تربیت کنید تا آموخته شده‌اند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۱، ص ۹۵). پیوند میان «اکرام» (احترام) و «آداب» (تربیت) نشان می‌دهد که تربیت صحیح، با احترام به شخصیت فرزند آغاز می‌شود و پیوند آن با آموزش والدین، این مسئولیت را از یک وظیفه دنیوی به یک عمل معنوی و اخروی ارتقا می‌دهد. برآیند این دو محور، نظامی متوازن از روابط خانوادگی است که در آن، حق و تکلیف در هر دو سوی رابطه توزیع شده است.

۲-۳-۵. عدالت در معاملات و پرهیز از اسراف: ایمان در ساحت اقتصاد

عرصه معاملات اقتصادی در تعالیم امام رضا علیه‌السلام سنجشی برای التزام عملی به ارزش‌های اخلاقی است. امام علیه‌السلام مرز ایمان و خیانت را چنین ترسیم کرده‌اند: «لَيْسَ مَنَّا مَنْ غَشَّ مُسْلِمًا أَوْ ضَرَّهُ أَوْ مَا كَرِهَ؛ کسی که به مسلمانی خیانت کند یا به او زبانی برساند یا نیرنگ بزند، از ما نیست» (ابن بابویه، ۱۴۰۶، ص ۴۳).

تعبیر «فَلَيْسَ مَنَّا» نشان می‌دهد که خیانت در معامله صرفاً یک تخلف حقوقی نیست بلکه پیوند ایمانی فرد را با خاندان عصمت قطع می‌کند. امام علیه‌السلام تضييع مال را نیز مصداق فساد می‌دانند: «إِنَّ اللَّهَ يُغِضُّ... إِضَاعَةَ الْمَالِ؛ خداوند تباه‌سازی اموال را دشمن می‌دارد» (حرانی، ۱۳۸۶، ص ۸۰۴) و این اصل را تا جزئیات عملی پیش می‌برند: «مِنَ الْفُسَادِ قَطْعُ الدَّرْهِمِ وَ الدِّينَارِ وَ طَرْحُ النَّوَى؛ تکه‌تکه کردن پول و دور انداختن هسته خرما از جمله کارهای فاسد است» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۱۶۷). این سیر از حرمت خیانت به دیگران تا کراهت اسراف در اموال شخصی، منطقی درونی دارد. امام علیه‌السلام نخست تعدی به حقوق دیگران را نفی می‌کند، سپس بی‌مبالاتی در اموال فردی را مذموم می‌شمارد و در نهایت حتی بی‌توجهی به کوچک‌ترین منابع را فساد می‌خواند.

۳-۳-۵. امر به معروف و نهی از منکر: از نظارت درونی به نظارت همگانی

امر به معروف و نهی از منکر در تعالیم امام رضا علیه‌السلام تجلی اجتماعی‌ترین بعد حساسیت اخلاقی است. انسانی که در مراحل پیشین، ترتیب درونی یافته و به فضائل اخلاقی آراسته شده، اکنون دیگر نمی‌تواند در برابر ناهنجاری‌های اجتماعی ساکت بماند. امام علیه‌السلام از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نقل می‌کنند: «لَتَأْمُرَنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَ لَتَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ أَوْ لَيَسْتَعْمَلَنَّ عَلَيْكُمْ شِرَارَكُمْ فَيَدْعُو خِيَارَكُمْ فَلَا يُسْتَجَابُ لَهُمْ؛ هرآینه امر به معروف و نهی از منکر کنید، و گرنه بدترین‌هایتان بر شما مسلط می‌شوند و در آن حال، نیکانتان دعا می‌کنند و اجابت نمی‌شود» (عاملی جزینی، ۱۳۷۹، ص ۳۸؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۲، ص ۱۸۱). این هشدار پیوندی دقیق میان سلامت اخلاقی جامعه و کیفیت حکمرانی برقرار می‌کند.

نظارت همگانی سازوکاری برای حفظ تعادل اخلاقی جامعه است و آنگاه که این سازوکار تعطیل شود، میدان برای سلطه اشرار باز می شود و در چنین وضعیتی، حتی دعای نیکان نیز تأثیر خود را از دست می دهد.

۴-۳-۵. همبستگی اجتماعی: از برادری ایمانی تا برابری حقوقی

امام رضا علیه السلام به تأسی از سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، برترین مسلمان را کسی می داند که بیش از دیگران نسبت به همیاری اجتماعی کوشا و خیرخواه ترین فرد نسبت به برادران ایمانی خود باشد (ابن بابویه، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۸۴). این برادری در تعالیم امام علیه السلام به اصلی حقوقی و اجتماعی ارتقا می یابد: «الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ تَتَكَافَأُ دِمَاؤُهُمْ؛ مؤمنان با یکدیگر برادرند و خون هایشان برابر است» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۲۹، ص ۷۶).

تعبیر «برابری خون‌ها» از یک اصل اعتقادی، یک قاعده حقوقی استخراج می کند. اگر خون مؤمنان برابر است، کرامت، حقوق و مسئولیت‌های آنان نیز برابر خواهد بود. امام علیه السلام جاری شدن این برادری در عمل را چنین بیان می فرماید: «مَنْ فَرَّجَ عَنْ مُؤْمِنٍ فَرَّجَ اللَّهُ عَنْ قَلْبِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ هر که غم مؤمنی را بزدايد، خداوند در قیامت گره غم از دل او بگشاید» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۰۰). روایت نخست، برابری را به عنوان اصل بنیادین اعلام می کند و روایت دوم، عملی ترین تجلی این برابری را گره گشایی از کار برادر مؤمن برمی شمارد.

۵-۳-۵. احترام به حقوق دیگران: نظام تکالیف به هم پیوسته

از نگاه امام رضا علیه السلام حقوق مؤمن بر مؤمن مجموعه‌ای از تکالیف به هم پیوسته است که هم زمان سلامت فرد و جامعه را تأمین می کند. ایشان در روایتی جامع، گستره این حقوق را چنین ترسیم فرموده اند:

«إِنَّ مِنْ حَقِّ الْمُؤْمِنِ عَلَى الْمُؤْمِنِ: الْمَوَدَّةَ لَهُ فِي صَدْرِهِ، وَالْمُوَاسَاةَ لَهُ فِي مَالِهِ، وَالنُّصْرَةَ لَهُ عَلَى مَنْ ظَلَمَهُ، وَإِنْ كَانَ فِيءٌ لِلْمُسْلِمِينَ وَكَانَ غَائِبًا أَخَذَ لَهُ بِنَصِيْبِهِ، وَإِذَا مَاتَ فَالزِّيَارَةُ إِلَى قَبْرِهِ، وَلَا يَظْلِمُهُ، وَلَا يَعْشُهُ، وَلَا يَخُونُهُ، وَلَا يَخْذُلُهُ، وَلَا يَغْتَابُهُ، وَلَا يَكْذِبُهُ...؛ از جمله حقوق مومن بر مومن، این است که در دل او را دوست بدارد، با مال خود به او کمک برساند، او را در برابر کسی که به وی ستم کند، یاری دهد، اگر مسلمانان غنیمت و خراجی داشتند و او غایب بود، سهم او را برایش بگیرد، هر گاه در گذشت، تا قبرش او را تشییع کند، به او ستم نکند، با او دغلی نکند، به او خیانت نکند، او را وا نگذارد، از او غیبت نکند، دروغگویش نشمارد» (صوری، ۱۳۸۷، ص ۳۵).

این فهرست ساختاری سه بخش از حقوق را آشکار می کند. ساحت درونی و عاطفی (مودت قلبی)، ساحت عملی و مالی (مواسات و نصرت)، و ساحت سلبی و بازدارنده (ترک ظلم،

غش، خیانت، خذلان، غیبت و تکذیب). بی‌توجهی به این تکالیف در روابط فردی، به تدریج فرهنگ بی‌اعتمادی، خیانت و ستم را در پیکره جامعه نهادینه می‌سازد و در مقابل، رعایت آنها شبکه‌ای از اعتماد متقابل را شکل می‌دهد که بنیان هر جامعه سالم است.

۴-۵. تربیت معرفتی: نقطه اوج و ثمره نهایی نظام تربیتی

مرحله چهارم، شکوفایی معرفت توحیدی است. این مرحله را نباید به‌عنوان یک «بعد» مستقل در کنار ابعاد عبادی، اخلاقی و اجتماعی فهمید، بلکه باید آن را نقطه اوج و ثمره نهایی یک فرایند تکاملی دانست. معرفت، محصول پایانی یک زندگی سراسر منضبط (مرحله عبادی)، آراسته به فضائل (مرحله اخلاقی) و متعهد به مسئولیت جمعی (مرحله اجتماعی) است.

۴-۵. تفکر: از عمل عبادی به شهود معرفتی

تفکر در تعالیم امام رضا علیه‌السلام عبادتی است که از متن عمل برمی‌خیزد و به شناخت عمیق‌تر می‌انجامد. امام علیه‌السلام در تبیین این جایگاه می‌فرماید: «لَيْسَ الْعِبَادَةُ كَثْرَةَ الصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ إِنَّمَا الْعِبَادَةُ التَّفَكُّرُ فِي أَمْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ؛ عبادت به زیادی نماز و روزه نیست، عبادت آندیشیدن در کار خداوند است» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۵). این گزاره را نباید به معنای نفی یا تضعیف عبادات ظاهری فهمید، بلکه باید آن را در افق نهایی نظام تربیتی امام علیه‌السلام تحلیل کرد. عبادات ظاهری مقدمه‌ای ضروری برای ایجاد نظم و جود هستند، اما هدف نهایی، دستیابی به مرتبه‌ای از شناخت است که در آن، انسان نه فقط با جسم، که با عقل و قلب خود نیز در برابر خداوند خاشع می‌شود.

امام علیه‌السلام نسبت علم و عمل را در چارچوب «امام و مأموم» تبیین می‌کنند: «إِنَّ الْعِلْمَ حَيَاةَ الْقُلُوبِ مِنَ الْجَهْلِ، وَ ضِيَاءُ الْأَبْصَارِ مِنَ الظُّلْمَةِ... الْعِلْمُ إِمَامَ الْعَمَلِ وَالْعَمَلُ تَابِعَهُ... فَطُوبَى لِمَنْ لَمْ يُحَرِّمَهُ اللَّهُ مِنْهُ حَظَّهُ؛ دانش، زندگی دل‌ها از جهل، روشنی چشم‌ها از تاریکی و توانایی بدن‌ها از ناتوانی است... علم پیشوای عمل و عمل پیرو آن است. خوشا کسی که خداوند بهره‌اش را از دانش باز نداشته است» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۴۸۸). علم در این بیان سه کارکرد بنیادین دارد: به دل‌ها حیات می‌بخشد (احیای قلب از جهل)، به دیده‌ها روشنایی می‌دهد (بینش‌بخشی)، و به بدن‌ها توانایی می‌بخشد (قدرت‌بخشی به عمل). تقدم منطقی با علم است البته علمی که خود محصول یک فرایند تربیتی (قاعده‌مندی عبادی و ترکیه اخلاقی) است و در عین حال، هدایتگر عمل به سوی کمال.

۲-۴-۵. عقل‌گرایی و تفکر نقاد: معیار تشخیص حق از باطل

در امتداد تأکید بر تفکر و علم، امام رضا علیه‌السلام جایگاه ویژه‌ای برای عقل به‌عنوان معیار

تشخیص حق از باطل قائل هستند و همگان را از بسندگی به نقل و روایت عاری از درایت نهی کرده‌اند: «اهل درک باشید، نه صرفاً روایتگر. حدیثی که ژرفای آن را بشناسید، از هزار حدیث که فقط نقل می‌کنید برتر است» (ابن بابویه، ۱۳۹۱، ص ۳۱۸؛ عطاردی قوچانی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۸). تأکید مکرر امام علیه السلام بر این معنا، نشان‌دهنده یک راهبرد اساسی در تربیت معرفتی است: پرورش انسان صاحب‌فهم. انسانی که در مرحله عبادی نظم را تمرین کرده، در مرحله اخلاقی، حساسیت به ارزش‌ها را در خود پرورده و در مرحله اجتماعی، مسئولیت‌پذیری را تجربه کرده است، اکنون در مرحله معرفتی به مرتبه‌ای از بلوغ عقلی می‌رسد که می‌تواند میان حق و باطل تمیز دهد و در برابر شبهات و تهاجمات فکری با استدلال و درایت مقاومت کند.

تربیت معرفتی در تعالیم امام رضا علیه السلام، نقطه پایان یک فرایند تربیتی و در عین حال، نقطه آغاز یک سلوک عقلانی مستقل است. انسانی که این مسیر چهارمرحله‌ای را طی کرده، به مرتبه‌ای رسیده که عبادتش آگاهانه، اخلاقی مستدل، کنش اجتماعی‌اش هدفمند و شناختش توحیدی است. این همان «معرفت توحیدی» است که غایت شریعت اسلامی و ثمره نهایی تعالیم امام رضا علیه السلام محسوب می‌شود.

۶. تحلیل یافته‌ها: الگوی فقهی-معرفتی امام رضا علیه السلام در تربیت توحیدی

تحلیل تعالیم امام رضا علیه السلام نشان می‌دهد که ابعاد چهارگانه عبادی، اخلاقی، اجتماعی و معرفتی، صرفاً مراحل متوالی یک نظام تربیتی نیستند، بلکه این نظام خود محصول یک «الگوی فقهی-معرفتی» عمیق‌تر است. این بخش با تحلیل فرابخشی روایات، این الگو را در سه لایه مبانی، روش و محصول تقسیم می‌کند.

۱-۶. مبانی معرفت‌شناختی

سه مبنا بنیادین، شالوده نظری تعالیم امام علیه السلام را شکل می‌دهد:

نخست: تلازم عقل و عبادت. امام علیه السلام می‌فرماید: «لَيْسَ الْعِبَادَةُ كَثْرَةَ الصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ إِنَّمَا الْعِبَادَةُ التَّفَكُّرُ فِي أَمْرِ اللَّهِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۵). عبادت، بستر پرورش تفکر است و تفکر، روح عبادت؛ این دو در رابطه‌ای دوسویه یکدیگر را تعمیق می‌بخشند. تأکید مکرر امام علیه السلام بر «درایت» در برابر «روایت» مؤید همین مناسبت.

دوم: انسان به مثابه موجود دارای فقر وجودی. امام علیه السلام هدف روزه را «لِكَيْ يَعْرِفُوا أَلَمَ الْجُوعِ وَالْعَطَشِ فَيَسْتَدِلُّوا عَلَى فَقْرِ الْآخِرَةِ» بیان می‌کند (حرعاملی، ۱۴۱۶، ج ۱۰، ص ۹). این تعلیل، مبنایی انسان‌شناختی را آشکار می‌سازد. تربیت دینی نه برای پوشاندن فقر وجودی انسان، که برای «آگاه کردن» او به این فقر طراحی شده است.

سوم: تلازم ظاهر و باطن. امام علیه السلام نماز گزار را به «السُّكُونُ وَ الْوَقَارُ» در ظاهر و «الْخُشُوعُ وَ الْخُضُوعُ» در باطن فرامی خوانند (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۱۰۱). در این الگو، عمل ظاهری، ظرف تحقق باطن است و باطن، روح عمل ظاهری. این مبنا از دو گانه انگاری رایج میان شریعت و طریقت فراتر می رود.

مبانی سه گانه معرفتی و تجلی آن در تعالیم امام رضا علیه السلام				
ردیف	معرفت شناختی مبانی	تعریف کلیدی در الگوی امام رضا علیه السلام	مستند روایی-تحلیلی	کارکرد در نظام تربیت توحیدی
۱	تلازم عقل و عبادت	عبادت، بستر پرورش عقل است و عقل، روح عبادت؛ برتری «درایت» بر «روایت» صرف.	«لَيْسَ الْعِبَادَةُ كَثْرَةَ الصَّلَاةِ... إِنَّمَا الْعِبَادَةُ التَّفَكُّرُ...» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۵) «كُونُوا أَدْرَاةً وَلَا تَكُونُوا رَوَاةً...» (ابن بابویه، ۱۳۹۱، ص ۳۱۸)	جلو گیری از تحجر تبدیل عمل عبادی به سکوی پرش معرفت و شهود.
۲	پذیرش فقر وجودی انسان	هدف تربیت، «آگاه سازی» انسان به نیازمندی ذاتی اش به خداوند است.	«لَكَيْ يَعْرفُوا أَلَمَ الْجُوعِ... فَيَسْتَدِلُّوْا عَلَيَّ فِقْرَ الْآخِرَةِ» (حرعاملی، ۱۴۱۶، ج ۱۰، ص ۹)	تغییر نگاه از خودبستگی به تعلق کامل؛ ایجاد انگیزه درونی دائمی برای سلوک الی الله.
۳	تلازم ظاهر و باطن	عمل ظاهری (شریعت)، ظرف تحقق حقیقت باطنی (طریقت) است و یکی بدون دیگری ناقص است.	«تَأْتِيهَا (الصَّلَاةُ) عَلَيَّ السُّكُونُ وَ الْوَقَارُ... وَ عَلَيْكَ الْخُشُوعُ وَ الْخُضُوعُ...» (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۱۰۱)	پیوند مناسک با تحول درونی؛ تضمین اثربخشی تربیتی یابدار به جای رفتار کرابی سطحی.

جدول ۱: مبانی سه گانه معرفتی و تجلی آن در تعالیم امام رضا علیه السلام

۲-۶. روش استنباط فقهی-تربیتی

بر پایه این مبانی، سه ویژگی روش شناختی در تعالیم امام علیه السلام قابل شناسایی است: **رویکرد تعلیل گرا:** امام علیه السلام به صراحت احکام را تعلیل می کنند: «عِلَّةُ الزَّكَاةِ مِنْ أَجْلِ قُوَّةِ الْفُقَرَاءِ وَ تَحْصِينِ أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶، ص ۹۵) و «عِلَّةُ الصَّلَاةِ جَمَاعَةٌ

إظهارُ الإسلامِ وَالتَّوْحِيدِ» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۸، ص ۲۸۷). این تصریح به فلسفه احکام نشان می‌دهد که در روش فقهی امام علیه السلام، فهم غایت احکام، جزء فقه است. **رویکرد نظام‌ساز:** امام علیه السلام احکام را در قالب یک نظام به هم پیوسته ارائه می‌دهند؛ چنان که زکات را هم‌زمان به «تزکیه نفس»، «قوت فقرا» و «تحصین اموال اغنیا» پیوند می‌زنند. این شیوه نشان می‌دهد که استنباط فقهی ایشان جزء نگر نیست، بلکه هر حکم در نسبت با سایر احکام معنا می‌یابد.

رویکرد تدریجی در تربیت: امام علیه السلام تربیت را در قالب مراحل متوالی از نظم عبادی تا شهود معرفتی طراحی کرده‌اند. این روشی آگاهانه و مبتنی بر مبنای فقر و وجودی انسان و نیاز او به طی مراتب است.

۳-۶. الگوی عملی: فرایند تکاملی تربیت توحیدی

برآیند مبانی و روش فوق، الگویی عملی در قالب یک فرایند چهار مرحله‌ای است: **انضباط عبادی:** تأکید امام علیه السلام بر نماز اول وقت (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹، ص ۴۹) و روزه به‌عنوان «جُنَّةٌ مِنَ النَّارِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۶۲)، ساختاری قاعده‌مند در وجود انسان ایجاد می‌کند.

حساسیت اخلاقی: قاعده «آن دهی به مردم که می‌خواهی به تو دهند» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۲۴) تجلی این حساسیت در ساحت روابط انسانی است.

مسئولیت اجتماعی: انسانی که خود را در پیوند با پیکره امت می‌بیند (اصل برابری خون مؤمنان؛ حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۲۹، ص ۷۶)، اکنون به ناهنجاری‌های اجتماعی واکنش نشان می‌دهد. هشدار امام علیه السلام درباره ترک امر به معروف (عاملی جزینی، ۱۳۷۹، ص ۳۸) بیانگر این گذار است.

شهود معرفتی: غایت نهایی الگو و محصول تمام مراحل پیشین؛ آنجا که انسان «تفکر در امر خدا» را برتر از کثرت عبادات ظاهری می‌یابد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۵). این معرفت ثمره یک زندگی منضبط، اخلاقی و مسئولانه است.

الگوی فقهی-معرفتی امام رضا علیه السلام بر سه مبنای معرفتی (تلازم عقل و عبادت، فقر و وجودی انسان، تلازم ظاهر و باطن) استوار است، با سه ویژگی روش‌شناختی (تعلیل‌گرایی، نظام‌سازی، تدریج‌گرایی) عمل می‌کند و در قالب فرایند تکاملی چهار مرحله‌ای به ثمر می‌نشیند. نوآوری این پژوهش در کشف این الگوی سه‌لایه و طرح آن به‌عنوان چارچوبی برای فهم تعالیم تربیتی امام رضا علیه السلام نهفته است.

فرایند تکاملی چهار مرحله‌ای تربیت توحیدی				
ردیف	عنوان محوری	سازوکار تکاملی	ثمره نهایی	کلیدواژه فقهی-تربیتی
۱	انضباط عبادی	نقطه عزیمت: «التزام عملی» اراده را از طریق تکرار مناسک منضبط می‌سازد و زمینه پذیرش فضائل را فراهم می‌کند.	خودکنترلی وجودی	نماز اول وقت جُئِه (روزه سپر) سلاح الانبیاء (دعا) پالایش نفس (زکات) مختلف (زیارت)
۲	حساسیت اخلاقی	از انضباط به آگاهی: نظم درونی، خودمحوری را شکسته و «دیگر آگاهی» و دغدغه حقوق غیر را جایگزین می‌کند.	بیداری وجدان زرین	درجات تواضع لیس منّا (ترک خیانت/غش) کظم الغیظ، عافٍ عن الناس
۳	مسئولیت اجتماعی	از آگاهی به کنشگری: وجدان بیدار شده دیگر خنثی نمی‌ماند، به عرصه اجتماع وارد شده و به «تعهد جمعی» برای اصلاح و عدالت تبدیل می‌شود.	تعهد جمعی	بروالدین قوت الفقراء (عدالت اقتصادی) امر به معروف (نظارت همگانی) تتکافأ دماؤهم (برابری حقوقی) مواسات و نصرت
۴	شکوفایی معرفت توحیدی	اوج فرایند: ثمره طبیعی حیات منضبط، اخلاقی و متعهدانه، شهود عقلانی و چشیدن طعم «تفکر در امر الله» است.	غایت: تفکر	تفکر (افضل العبادۀ) درایت امام العمل (علم) عقل گرایی نقاد استدلال بر فقر

جدول ۲: فرایند تکاملی چهار مرحله‌ای تربیت توحیدی

۷. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین نقش تعالیم امام رضا علیه‌السلام در تقویت تربیت دینی و تعمیق معرفت توحیدی به انجام رسید. یافته‌ها نشان می‌دهد که این تعالیم در قالب منظومه‌ای چهاربعدی (عبادی، اخلاقی، اجتماعی و معرفتی) یک «نظام تربیتی پویا» را شکل می‌دهند. دستاورد نهایی این پژوهش در کشف سازوکار هم‌افزای آنهاست. تحلیل یافته‌ها آشکار ساخت که ابعاد چهارگانه در یک «فرایند تکاملی» به سر می‌برند. نقطه

عزیمت این فرایند، «انضباط عبادی» است؛ آنگاه که امام رضا علیه السلام روزه را وسیله‌ای برای «درک فقر آخرت» می‌داند (حرعاملی، ۱۴۱۶، ج ۱۰، ص ۹)، از مرحله‌ای از ریاضت وجودی سخن می‌گوید که اراده را در برابر مادی‌گرایی مقاوم می‌سازد. این مقاومت، به‌طور طبیعی «حساسیت اخلاقی» تولید می‌کند؛ حساسیتی که قاعده «آن دهی به مردم که می‌خواهی به تو دهند» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۲۴) تجلی آن در ساحت روابط انسانی است. این وجدان اخلاقی بیدار شده، نیروی محرکه «مسئولیت اجتماعی» می‌شود، چنان‌که امام علیه السلام ترک امر به معروف را مساوی با سلطه اشرار و بی‌اثر شدن دعای نیکان معرفی می‌کند (عاملی جزینی، ۱۳۷۹، ص ۳۸). اوج این فرایند در «شهود معرفتی» رخ می‌دهد؛ آنجا که امام علیه السلام «تفکر در امر خدا» را برتر از کثرت نماز و روزه می‌نشاند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۵). این تقدم بیانگر آن است که تفکر عمیق توحیدی، ثمره نهایی یک زندگی سراسر منضبط، اخلاقی و مسئولانه است.

این پژوهش سه یافته محوری را تثبیت کرد. **نخست**، تعالیم امام رضا علیه السلام در حوزه تربیت دینی، مجموعه‌ای پراکنده از توصیه‌ها نیست، بلکه یک نظام منسجم با منطبق درونی مشخص است. **دوم**، رابطه میان ابعاد چهارگانه طولی و تکاملی است. سوم، «معرفت توحیدی» در این نظام، نه نقطه آغاز تربیت دینی، که مقصد و ثمره نهایی آن است؛ شناختی که محصول یک زندگی منضبط، اخلاقی و متعهدانه است. مدل چهارمرحله‌ای استخراج شده از این پژوهش، ظرفیت آن را دارد که به‌عنوان چارچوبی برای طراحی برنامه‌های تربیتی معاصر مورد استفاده قرار گیرد. نوآوری این پژوهش در تحلیل هم‌افزای این چهار بعد و کشف منطق تکاملی حاکم بر آنها نهفته است که ظرفیت بالای این تعالیم را برای تربیت نسل‌ها آشکار می‌سازد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم (۱۳۸۹ش). مترجم: ناصر مکارم شیرازی. قم: علی ابن ابی طالب علیه السلام.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۴ق). *من لایحضر الفقیه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۶ق). *ثواب الاعمال*. قم: دارالشریف الرضی
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۱ش). *عیون اخبار الرضا علیه السلام*. قم: پیام علمدار.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع دار صادر.
- اسماعیلی یزدی، عباس (۱۳۸۵ش). *فرهنگ توبیت*. قم: مسجد مقدس جمکران.
- اندیشه، هاشم (۱۳۹۴ش). *عبادت در سیره و معارف امام رضا علیه السلام*. هرمزگان: اولین همایش ملی اسلام و سلامت روان.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۲ش). *نسبت فقه و اخلاق در آموزه های امام رضا علیه السلام*. فرهنگ رضوی. (۳)۱. ۲۷-۴۷.
- حسینی، سید علی (۱۳۹۶ش). *مناظرات امام رضا علیه السلام و تأثیر آن بر معرفت دینی*. قم: دارالعلم.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). *وسائل الشیعه*. قم: آل البیت علیهم السلام لإحياء التراث.
- حرانی، ابن شعبه (۱۳۸۶ش). *تحف العقول*. قم: دارالحديث.
- دیلمی، حسن بن ابی الحسن دیلمی (۱۴۰۳ش). *اعلام الدین*. قم: موسسه آل البیت علیهم السلام لاحیاء التراث.
- رضایی، محمدرضا (۱۳۹۹ش). *فقه اجتماعی امام رضا علیه السلام*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۴ش). *ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن*. مترجم: غلامرضا خسروی حسینی. تهران: مرتضوی.
- راوندی، قطب الدین (۱۴۰۷ش). *الدعوات*. قم: مدرسه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف.
- رجبی، فاطمه و مطهری، اعظم (۱۳۹۴ش). *سبک شناسی مناظرات کلامی امام رضا علیه السلام*. پژوهش های اعتقادی کلامی. ۱۹. ۸۱-۹۹.
- سبحانی، جعفر (۱۴۱۷ق). *الإلهیات علی هدی الكتاب والسنة والعقل*. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- سجادی، احمد (۱۳۸۷ش). *پرچم داران هدایت: تدبری بر زیارت جامعه کبیره*. قم: اسوه.
- صوری، حسین بن طاهر (۱۳۸۷ش). *قضا حقوق المومنین*. قم: تبیان.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴ش). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: النشر الإسلامی.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۹۱ش). *مکارم الاخلاق*. قم: دار الفکر.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). *الامالی*. قم: بعثت.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). *تهذیب الأحکام*. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- عاملی جزینی، محمد بن جمال الدین مکی (۱۳۷۹ش). *الدره الباهره من الاصداف الطاهره*. قم: زائر الروضه المقدسه.
- عراقی کزازی، آقا ضیاء الدین (۱۴۱۴ق). *شرح تبصره المتعلمین*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- عطاردی، عزیزالله (۱۴۰۶ق). *مسند الامام الرضا علیه السلام*. مشهد: المؤتمر العالمی الامام الرضا علیه السلام.

علی بن موسی، امام هشتم (۱۴۰۶ق). **فقه منسوب به امام رضا علیه السلام**. قم: کنگره جهانی امام رضا علیه السلام.

قاسمی، مرتضی و همکاران (۱۴۰۱ش). **بررسی اصول و روش های تربیت اخلاقی در روایات امام رضا علیه السلام**. فرهنگ رضوی. ۱۰ (۴۰). ۱۳۶-۱۰۷.

قرشی بنابی، علی اکبر (۱۴۱۲ق). **قاموس قرآن**. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
قهرمان، مهدی و انگوتی، سمیه (۱۴۰۲ش). **سیره عملی امام رضا علیه السلام در ابعاد تربیتی از دیدگاه روایات**. نهمین همایش ملی مطالعات و تحقیقات نوین در حوزه علوم تربیتی. روانشناسی و مشاوره ایران. تهران: دبیرخانه دائمی.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). **الکافی**. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق). **بحار الانوار**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
مصطفوی، حسن (۱۳۶۸ش). **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**. تهران: فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مطهری، مرتضی (۱۳۹۷ش). **تربیت اسلامی**. تهران: صدرا.
مفید، محمد بن محمد (۱۴۰۴ق). **الاختصاص**. بیروت: دار المفید.
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ش). **تفسیر نمونه**. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۸ش). **مناظرات تاریخی امام رضا علیه السلام با پیروان مذاهب و مکاتب دیگر**. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.

نراقی، احمد بن محمد (۱۳۸۷ش). **جامع السعادات**. قم: اسماعیلیان.
نقی پورفر، ولی الله و همکاران (۱۳۹۸ش). **سیره تعلیمی تربیتی امام رضا علیه السلام در مناظره با اصحاب ادیان و مذاهب**. فرهنگ رضوی. ۷ (۲۵). ۱۸۳-۲۱۳.

نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸ق). **مستدرک الوسائل**. بیروت: آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
یوسفی، میثم (۱۳۹۰ش). **مناظرت امام رضا علیه السلام و تاثیر آن در کلام اسلامی**. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه باقر العلوم علیه السلام. قم.

پایگاه ها:

پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار شهید حضرت آیت الله العظمی خامنه ای (ره).

<https://farsi.khamenei.ir>

References

- The Holy Qur'an (1389 Sh). Translated by Nasser Makarem Shirazi. Qom: Ali ibn Abi Talib (A.S.) Publications.
- Amili Jazini, Muhammad ibn Jamal al-Din Makki (1379 Sh). Al-Durrah al-Bahirah min al-Asdaf al-Tahirah. Qom: Za'ir al-Rawdah al-Muqaddasah.
- Atarudi, Azizallah (1406 AH). Musnad Imam Reza(A.S.). Mashhad: The World Congress of Imam Reza(A.S.).
- Iraqi Kazazi, Aqa Ziya' al-Din (1414 AH). Sharh Tabsirat al-Muta'allimin. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom.
- Ali ibn Musa, the Eighth Imam (1406 AH). Al-Fiqh al-Mansub ila Imam Reza(A.S.). Qom: Publications of the World Congress of Imam Reza(A.S.).
- Andisheh, Hashem (1394 Sh). Worship in the Conduct and Teachings of Imam Reza(A.S.). Hormozgan: The First National Conference on Islam and Mental Health.
- Daylami, Hasan ibn Abi al-Hasan al-Daylami (1403 Sh). A'lam al-Din. Qom: Al al-Bayt (A.S.) li Ihya' al-Turath Institute.
- Harrani, Ibn Shu'bah (1386 Sh). Tuhaf al-'Uqul. Qom: Dar al-Hadith.
- Hosseini, Seyed Ali (1396 Sh). The Debates of Imam Reza(A.S.) and Their Impact on Religious Knowledge. Qom: Dar al-'Ilm.
- Hurr al-'Amili, Muhammad ibn al-Hasan (1416 AH). Wasa'il al-Shi'ah. Qom: Al al-Bayt (A.S.) li Ihya' al-Turath.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1391 Sh). 'Uyun Akhbar al-Reza(A.S.). Qom: Payam-e Alamdar.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1404 AH). Man La Yahduruhu al-Faqih. Qom: Islamic Publications Office.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1406 AH). Thawab al-A'mal. Qom: Dar al-Sharif al-Radi.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram (1414 AH). Lisan al-'Arab. Beirut: Dar al-Fikr li al-Tiba'ah wa al-Nashr wa al-Tawzi' - Dar Sadir.
- Isma'ili Yazdi, Abbas (1385 Sh). Farhang-e Tarbiyat [The Culture of Education]. Qom: Holy Mosque of Jamkaran.
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (1407 AH). Al-Kafi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Majlisi, Muhammad Baqir (1403 AH). Bihar al-Anwar. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Makarem Shirazi, Nasser (1374 Sh). Tafsir-e Nemouneh [The Ideal Exegesis]. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Makarem Shirazi, Nasser (1388 Sh). The Historical Debates of Imam Reza(A.S.) with the

- Followers of Other Religions and Schools. Mashhad: Islamic Research Foundation.
- Mufid, Muhammad ibn Muhammad (1404 AH). *Al-Ikhtisas*. Beirut: Dar al-Mufid.
- Mustafavi, Hasan (1368 Sh). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an al-Karim* [An Inquiry into the Words of the Noble Qur'an]. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Mutahhari, Morteza (1397 Sh). *Islamic Education*. Tehran: Sadra.
- Naqipourfar, Valiollah, et al. (1398 Sh). The Educational-Didactic Conduct of Imam Reza(A.S.) in Debating with the Followers of Religions and Sects. *Journal of Razavi Culture*, 7(25), 183–213.
- Naraqi, Ahmad ibn Muhammad (1387 Sh). *Jami' al-Sa'adat*. Qom: Isma'iliyan.
- Nuri, Husayn ibn Muhammad Taqi (1408 AH). *Mustadrak al-Wasa'il*. Beirut: al-Bayt (A.S.) li Ihya' al-Turath.
- Pakatchi, Ahmad (1392 Sh). The Relationship between Jurisprudence and Ethics in the Teachings of Imam Reza(A.S.). *Journal of Razavi Culture*, 1(3), 27–47.
- Qahreman, Mahdi, & Anguti, Somayeh (1402 Sh). The Practical Conduct of Imam Reza(A.S.) in Educational Dimensions from the Perspective of Narrations. The 9th National Conference on Modern Studies and Research in the Field of Educational Sciences, Psychology, and Counseling of Iran. Tehran: Permanent Secretariat.
- Qasemi, Morteza, et al. (1401 Sh). An Examination of the Principles and Methods of Ethical Education in the Narrations of Imam Reza(A.S.). *Razavi Culture*, 10(40), 107–136.
- Qurashi Banabi, Ali Akbar (1412 AH). *Qamus al-Qur'an* [Dictionary of the Qur'an]. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Raghib Isfahani, Husayn ibn Muhammad (1374 Sh). *Translation and Research of Mufradat Alfaz al-Qur'an*. Translated by GholamKhosravi Hosseini. Tehran: Mortazavi.
- Rajabi, Fatemeh, & Motahhari, A'zam (1394 Sh). A Stylistic Study of the Theological Debates of Imam Reza(A.S.). *Journal of Theological-Doctrinal Research*, 19, 81–99.
- Rawandi, Qutb al-Din (1407 Sh). *Al-Da'awat*. Qom: Imam Mahdi (AJ) School Publications.
- Rezaei, Mohammad (1399 Sh). *The Social Jurisprudence of Imam Reza(A.S.)*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Sajjadi, Ahmad (1387 Sh). *Parchamdar-e Hedayat: A Contemplation on Ziyarat al-Jami'ah al-Kabirah* [The Flagbearers of Guidance]. Qom: Osweh.
- Subhani, Ja'far (1417 AH). *Al-Ilahiyyat 'ala Huda al-Kitab wa al-Sunnah wa al-'Aql* [Theology Guided by the Book, the Sunnah, and Reason]. Qom: Imam al-Sadiq (A.S.) Institute.
- Suri, Husayn ibn Tahir (1387 Sh). *Qada' Huquq al-Mu'minin* [Fulfilling the Rights of Believers]. Qom: Tebyan Cultural and Information Institute.

Tabarsi, Hasan ibn al-Fadl (1391 Sh). Makarim al-Akhlaq. Qom: Dar al-Fikr.

Tabatabai, Seyed Mohammad Hossein (1374 Sh). Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Qom: Al-Nashr al-Islami.

Tusi, Muhammad ibn al-Hasan (1414 AH). Tahdhib al-Ahkam. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

Tusi, Muhammad ibn al-Hasan (1414 AH). Al-Amali. Qom: Bi'at Foundation.

Yousefi, Meysam (1390 Sh). The Debates of Imam Reza(A.S.) and Their Impact on Islamic Theology. Master's Thesis. Baqir al-'Ulum University. Qom.

Websites:

The Information Database of the Office for the Preservation and Publication of the Works of the Martyr Grand Ayatollah Khamenei (RA). <https://farsi.khamenei.ir/>